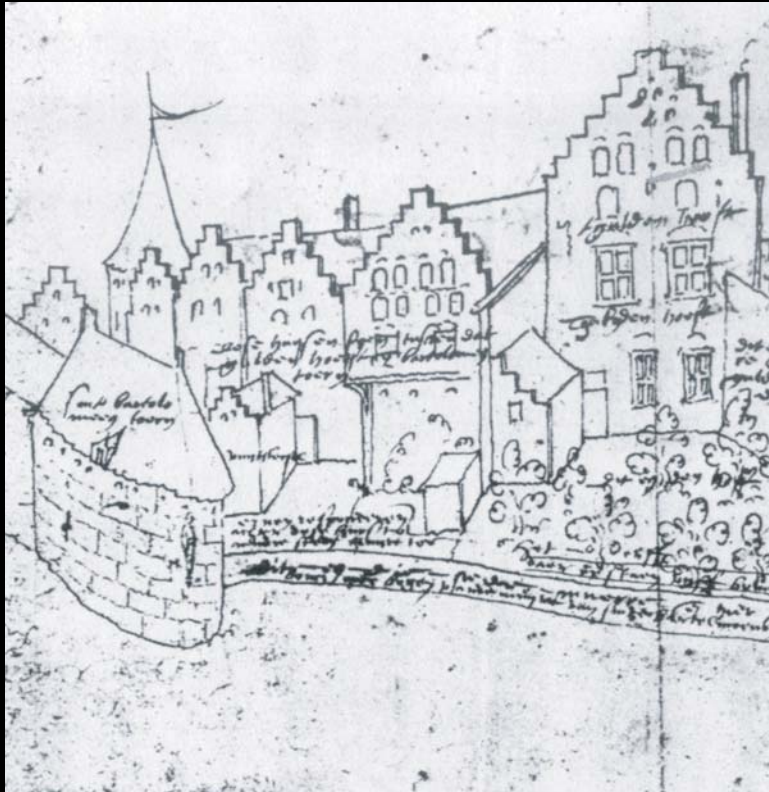

Schoonhoven Bartholomeustoren

Archeologisch onderzoek

drs. R.J.M. van Genabeek

Juli 2002
BAAC-rapport 01.096

Bouwhistorie
Archeologie
Architectuurhistorie
Cultuurhistorie

BAAC bv

Schoonhoven Bartholomeustoren

Archeologisch onderzoek

drs. R.J.M. Van Genabeek

Juli 2002

BAAC-rapport 01.096

BAAC bv

Bouwhistorie
Archeologie
Architectuurhistorie
Cultuurhistorie

Colofon

ISBN: 90-77000-44-5

Redactie: drs. R.J.M. van Genabeek

Teksten: drs. R.J.M. van Genabeek

Tekeningen: drs. I. Cleijne
drs. R.J.M. van Genabeek
drs. J. de Winter

Veldwerk: drs. I. Cleijne
drs. R.J.M. van Genabeek
drs. J. de Winter

Copyright: Gemeente Schoonhoven / BAAC bv 's-Hertogenbosch

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de gemeente Schoonhoven en/of BAAC bv 's-Hertogenbosch.

BAAC bv
onderzoeks- en adviesbureau voor Bouwhistorie, Archeologie, Architectuur- en Cultuurhistorie

Graaf van Solmsweg 103
5222 BS 's-Hertogenbosch
Tel: (073) 61 36 219
Fax: (073) 61 49 877
E-mail: denbosch@baac.nl

Hofstraat 4-6
7411 PD Deventer
Tel: (0570) 67 00 55
Fax: (0570) 61 84 30
E-mail: deventer@baac.nl

Inhoud

1	Inleiding	3
2	Het onderzoeksterrein	4
3	Historische achtergronden	5
	3.1 De vestingwerken van Schoonhoven	
	3.2 De Bartholomeustoren en omgeving	
	3.3 Het proces tussen stad en bewoners	
4	Vraagstellingen	9
5	Werkwijze	11
6	Resultaten	11
7	Beschrijving van de aangetroffen muren	13
	7.1 Middeleeuwse muur	
	7.2 Bartholomeustoren	
8	Interpretatie	19
9	Conclusie en aanbevelingen	20
	Literatuur	21
	Noten	21

Afb. 1. Ligging van de onderzoekslocatie

Administratieve gegevens

Gemeente: Schoonhoven
Toponiem: Bartholomeustoren
Objectcode: SHBT
Centrumcoördinaten: 118-155 / 439.578
ROB-archisnummer: 38B - 132Z
Opdrachtgever: gemeente Schoonhoven

1 Inleiding

Op 5 december 2001 en 14 februari 2002 is aan de Voorhaven te Schoonhoven door het bureau voor Bouwhistorie, Archeologie, Architectuur- en Cultuurhistorie (BAAC bv) een kort archeologisch onderzoek uitgevoerd naar de restanten van de stadsmuren van Schoonhoven. Tijdens de renovatiewerkzaamheden van de kademuren aan de Voorhaven en Scheepmakershaven waren de resten tevoorschijn gekomen van de zogenaamde Bartholomeustoren en de stadsmuur.

De Bartholomeustoren was een middeleeuwse toren, die de toegang van de haven moest beschermen. Van de toren en de stadsmuur zijn restanten bewaard gebleven. Deze liggen deels onder de waterspiegel van de Voorhaven en deels vlak onder het maaiveld. De ligging van de Bartholomeustoren was globaal bekend op basis van oude stadsplattegronden en om die reden waren de leden van de Archeologische Werkgroep Schoonhoven zeer alert toen de werkzaamheden aan de kademuren starten.

Het was de bedoeling om op basis van de gevonden restanten het verloop van de toren te reconstrueren en op één of andere manier bij de renovatie vorm te geven. Met dat doel werden de bij de werkzaamheden aan het licht gekomen restanten door leden van de werkgroep ingemeten. De aangetroffen restanten bleken echter van zodanig belang dat het door de provinciaal archeoloog van Zuid-Holland, R. Proos, noodzakelijk werd geacht de restanten door een professioneel bureau te laten documenteren.

Op twee data zijn daarop door medewerkers van BAAC bv de op dat moment zichtbare restanten gedocumenteerd. Hierbij dient opgemerkt te worden dat een deel van de muren, die eerder in het zicht waren geweest, weer door aarde bleken te zijn afgedekt of onder water te staan. En een ander deel van het muurwerk, dat al door leden van de archeologische werkgroep was gedocumenteerd, bleek inmiddels verdwenen. Bij de opmeting en de uitwerking van BAAC bv is dan ook dankbaar gebruik gemaakt van de in een eerder stadium door de Archeologische Werkgroep Schoonhoven verzamelde gegevens.¹ Behalve de leden van de Archeologische Werkgroep Schoonhoven zijn wij ook de heer Van Waalwijk van de firma Haskoning dank verschuldigd voor de geboden medewerking en faciliteiten.

Aangezien door BAAC zelf geen graafwerkzaamheden zijn uitgevoerd kan het onderzoek betiteld worden als bouw- (restauratie) begeleiding en kan het eigenlijk gezien worden als een vorm van bouwhistorisch onderzoek.

2 Het onderzoeksterrein

Het onderzoeksterrein is gelegen in het centrum van Schoonhoven. Het onderzochte muurwerk ligt aan de Voorhaven, die de toegang vormt, vanaf de Lek, tot de Haven in het centrum. Tijdens het onderzoek bleek over de middeleeuwse restanten een 19de eeuwse kademuur te lopen. Het westelijk deel van het onderzochte middeleeuwse muurwerk lag als gevolg daarvan in het water en wel onder de waterspiegel. Hierdoor vormde het een obstakel voor schepen die de haven wilden binnen varen. Het oostelijk deel lag onder het plaveisel van de straten Scheepmakershaven en de Tol. Voorafgaand aan het onderzoek was de Voorhaven afgedamd en vrijwel geheel droog gepompt. Bovendien was de 19de-eeuwse kademuur grotendeels afgebroken. Het oudere muurwerk was daardoor vrij komen te liggen hoewel het deels was bedekt met puin en modder.

In een vroeger stadium van de werkzaamheden had het water lager gestaan en was er meer muurwerk in het zicht geweest en door de archeologische werkgroep ingemeten en gefotografeerd. Het onder de bestrating tevoorschijn gekomen muurwerk was veel hoger bewaard gebleven. Hiervan lag tijdens de eerste dag van het onderzoek, in december, het noordelijk deel vrij, terwijl in februari het zuidelijk deel in het zicht was. Van dit zuidelijk deel bleek toen echter muurwerk verdwenen te zijn, dat in een eerder stadium door medewerkers van de archeologische werkgroep was ingemeten.

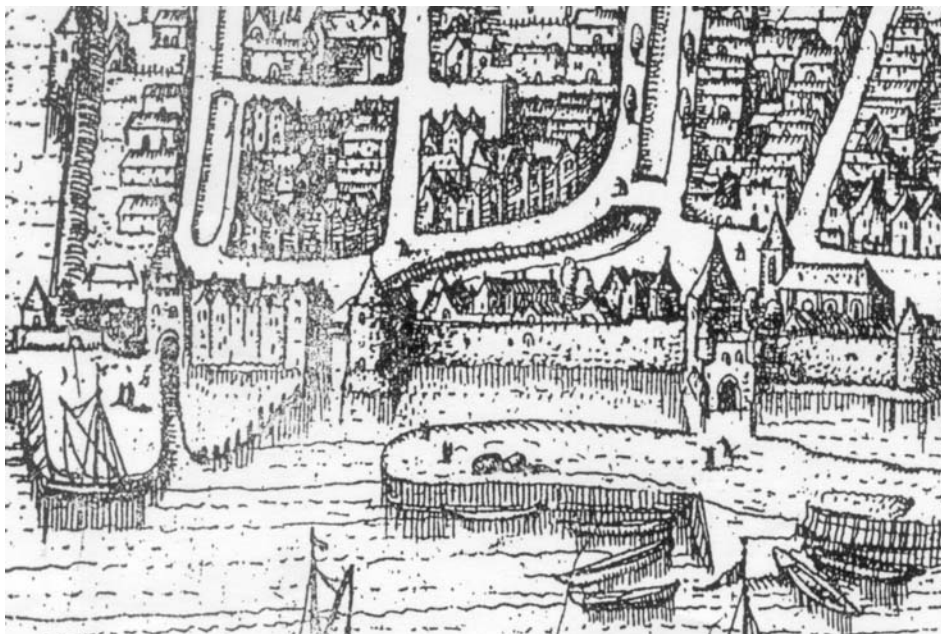

Afb. 2. Ligging van het onderzoeksterrein in de binnenstad van Schoonhoven.

3 Historische achtergronden²

3.1 De vestingwerken van Schoonhoven

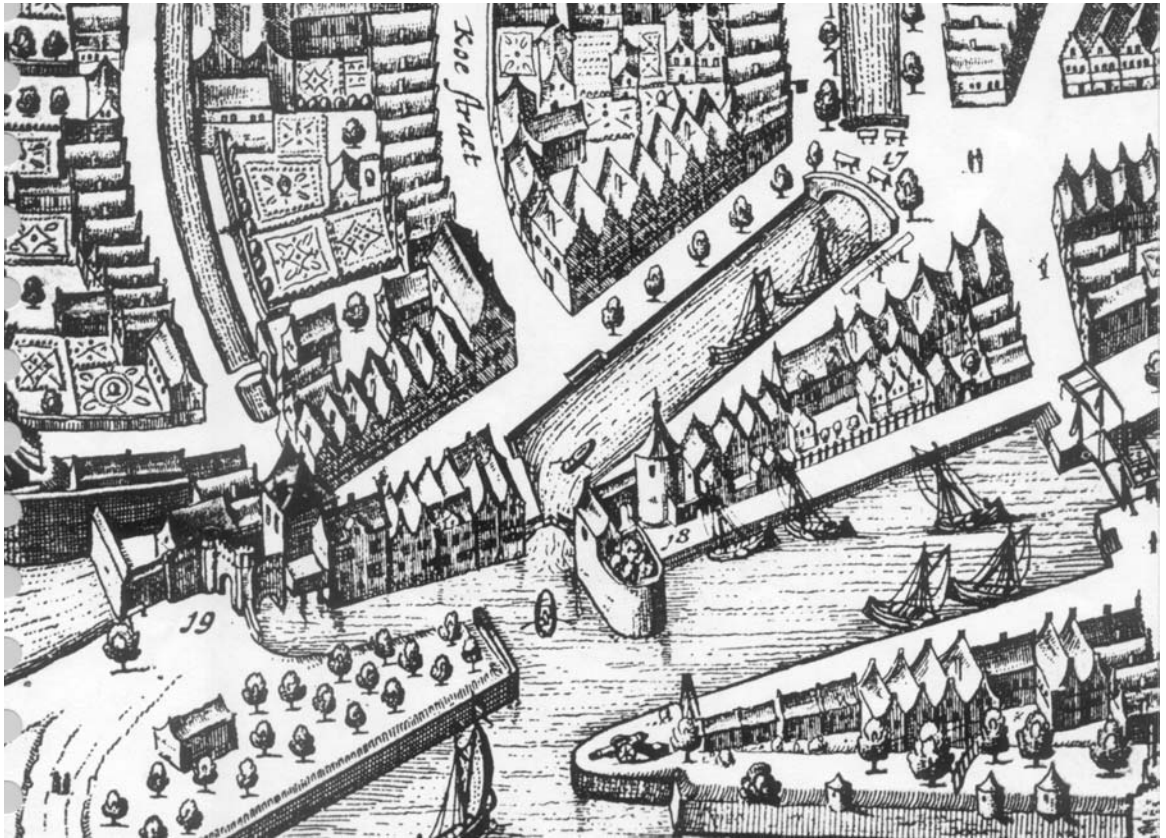
Schoonhoven is ontstaan aan de uitmonding van de Vlist en de Lopiker Wetering in de Lek. Aan de Lopiker Wetering lag in ieder geval in het midden van de 13de eeuw het kasteel van de heren van Schoonhoven. Het stadje kreeg vóór 1280 stadsrechten. De kern werd gevormd door de noord-zuid lopende Vlist, die binnen de stad de functie als haven kreeg. Hieraan lagen onder meer de Bartholomeuskerk en het stadhuis. In 1300 kreeg de stad het recht om een omwalling aan te leggen. In de eerste decennia van de 14de eeuw werden de grachten gegraven en zijn er vermoedelijk aarden wallen opgeworpen. Daarbij is de oorspronkelijke verkavelingsstructuur binnen de omgrachting komen te liggen, hetgeen in het huidige stratenpatroon nog herkenbaar is. In de loop van de 14de eeuw werd er een stenen ommuring gebouwd. De oudste vermelding daarvan dateert uit 1354. Het verloop is in het huidige stratenpatroon nog goed te volgen.

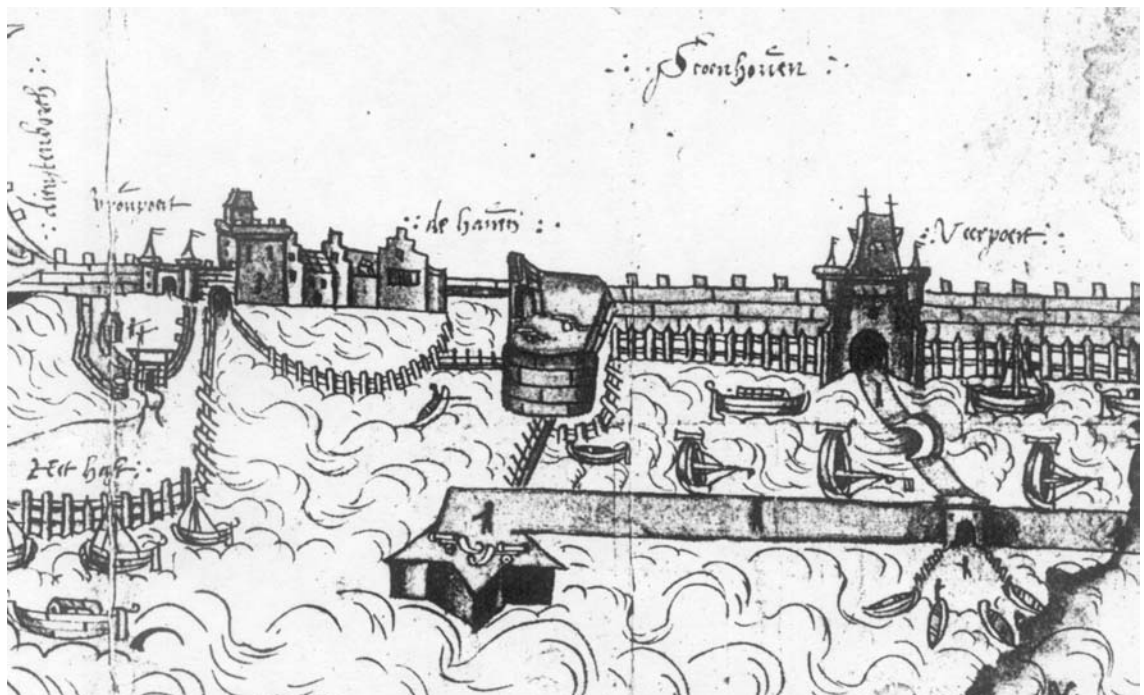
Afb. 3. Detail van plattegrond van Schoonhoven van Guicciardini uit 1582.

De muur was opgebouwd uit baksteen met aan de binnenzijde kolommen waarop een stenen weergang rustte. Op regelmatige afstanden waren torens opgenomen. Verder waren er vijf landpoorten en twee waterpoorten aanwezig. Aan de zuidzijde, langs de Lek, vormde de muur een onderdeel van de waterkering. Ter plaatsen van de uitmonding van de haven bevond zich een onderbreking. Ten westen hiervan lijkt, als we de stadsplattegrond van Guicciardini uit 1582 (afb. 3) mogen geloven, geen stadsmuur aanwezig geweest te zijn maar werd de verdediging gevormd door de achterzijde van enkele huizen. Latere kaarten lijken dit te bevestigen. Iets ten oosten van de haveningang bevond zich de Veerpoort. Hierlangs kon men een smalle landtong bereiken, die vóór de stad in de Lek lag.

Nadat een grote stadsbrand in 1518 het oude kasteel grotendeels had verwoest begon men in 1524 met het bouwen van een nieuw kasteel aan de zuidoostzijde van de stad.

Afb. 4. Detail van plattegrond van Schoonhoven van Blaeu uit 1649.

Afb. 5. Aanzicht van de stad Schoonhoven vanaf de Lek uit het eind van de 16de eeuw.

Het ontwerp hiervoor werd vervaardigd door Rombout II Keldermans. Mogelijk vanwege problemen met de drassige ondergrond is de bouw na enkele jaren gestaakt. Toen was pas een deel van de funderingen en mogelijk één van de torens gereed. Delen daarvan werden opgenomen in de stadsmuur. Later in de 16de eeuw zijn er enkele verbeteringen aan de verdedigingswerken doorgevoerd. Deze hangen deels samen met diverse belegeringen tussen 1572 en 1577. Uit de kaart van Guicciardini valt op te maken dat aan de binnenzijde van de westelijke en de oostelijke muur een aarden wal is opgeworpen. Vanaf 1582 werd er gewerkt aan de algehele verbetering van de vestingwerken. Aanvankelijk kwamen alleen de zuid- en oostzijde van de stad aan de beurt. Daarbij werd een landtong in de Lek vóór de Veerpoort voorzien van wallen en bij de stad getrokken. Hier werd in 1601 een nieuwe Veerpoort gebouwd. Aan de oostzijde van de stad werden drie bastions aangelegd en werden de middeleeuwse muren vervangen door aarden wallen. Dit is de situatie, die door Blaeu is weergegeven. Pas tussen 1673 en 1677 werden er bastions aan de noord- en westkant van de stad toegevoegd.

3.2 De Bartholomeustoren en omgeving

De ontwikkeling rond de Bartolomeustoren moet voornamelijk worden afgeleid uit enkele 16de en 17de eeuwse stadsplattegronden. Hoewel deze wat betreft de vestingwerken over het algemeen redelijk betrouwbaar zijn, is het moeilijk de middeleeuwse toestand hieruit te reconstrueren. De oudste kaart van Jacob van Deventer (circa 1560) laat een toren zien die de ingang van de haven flankiert. Op de kaart van Guicciardini (afb. 3) wordt eveneens een toren afgebeeld, met daarop aansluitend de middeleeuwse(?) stadsmuur. Tussen de toren en de overkant van de haven is iets getekend wat op een brug of boog lijkt. Van een echte afsluitbare waterpoort lijkt geen sprake te zijn. Een kopie uit 1612 van de kaart van Guicciardini laat iets meer details zien. Hier is achter de in 1582 getekende toren een oudere(?) toren te zien waarop de middeleeuwse muur aansluit.

Op de kaart van Blaeu uit 1649 (afb. 4) is de situatie nogal gewijzigd maar wel duidelijker weergegeven. Wat betreft de verdedigingswerken is Blaeu meestal erg betrouwbaar. De door Guicciardini getekende toren is afgetopt en tot rondeel verbouwd. Erachter is een gebouwtje getekend met aansluitend een poortje in een stadsmuur. Deze sluit aan op een toren, die de westelijke begrenzing vormt van een rijtje huizen.

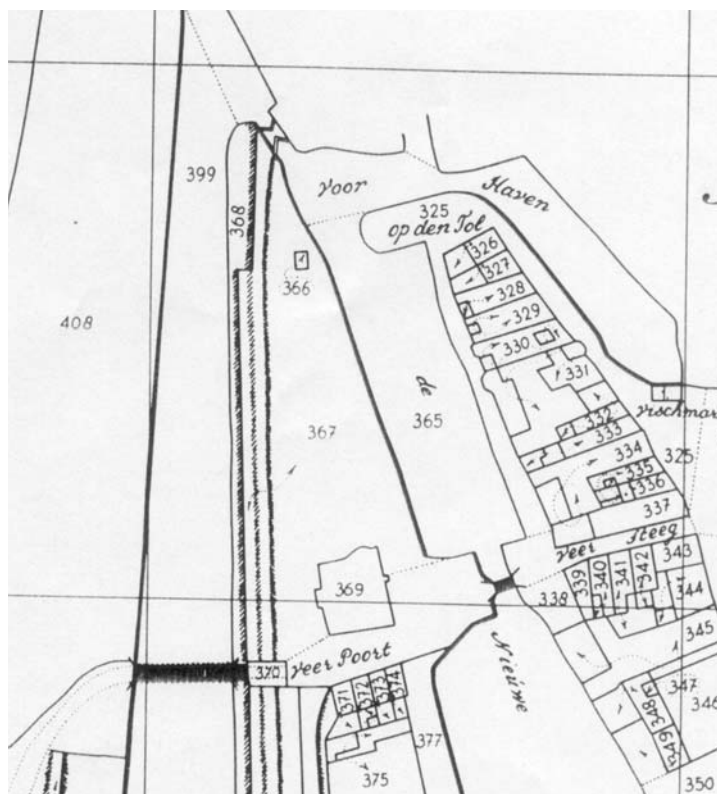
Tenslotte dient een tekening vermeld te worden met een aanzicht van Schoonhoven vanaf de Lek (afb. 5). Gezien de weergegeven situatie moet de tekening tussen 1582 (Guicciardini) en 1601 (bouw nieuwe Veerpoort) dateren. Op deze prent is te zien dat de Bartholomeustoren is verbouwd tot een geschutsplatform. De aansluitende stadsmuur is nog intact.

3.3 Het proces tussen stad en bewoners³

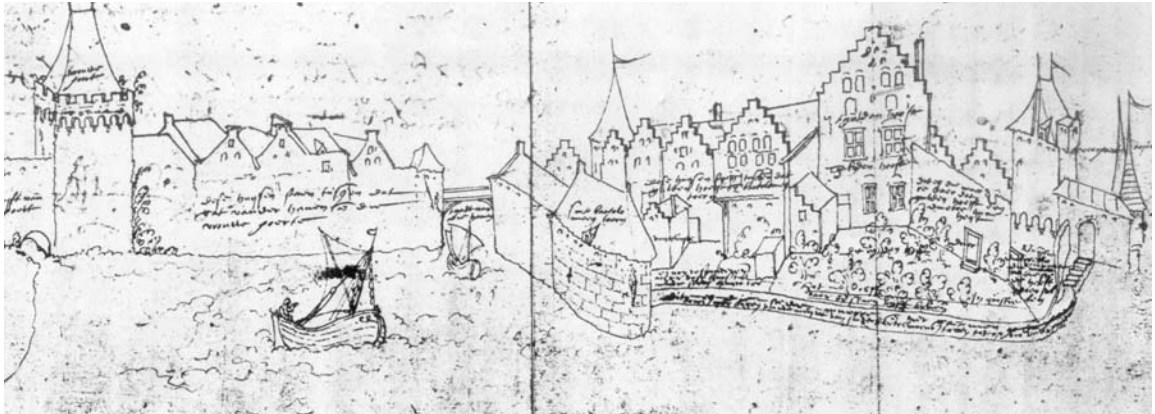
Naast deze stadsplattegronden is nog een belangrijke bron met betrekking tot dit deel van de stadsmuur voor handen. In het midden van de 16de eeuw werd er namelijk een proces gevoerd tussen het stadsbestuur en de eigenaren van de huizen aan de Tol. Tot 1528 bevond zich volgens de stukken tussen de Veerpoort en de gat van de haven geen stadsmuur maar een houten palissade. In dat jaar werd deze palissade

vervangen door een stenen muur. De bewoners van de huizen beweerden eigenaar te zijn van het stuk grond tussen hun huis en de stadsmuur. Daarbij baseerden zij zich op een akte uit 1458 waaruit zou blijken dat hun erf zich uitstreckte van hun huis tot aan de Lek. De stad wilde de strook grond tussen de achtergevels en de stadsmuur echter gebruiken voor het opslaan van bouwmaterialen en voor het onderhoud aan de stadsmuur. Hiertoe hadden zij een poortje gemaakt in de zijmuur van de Veerpoort. Verder beweerde het stadsbestuur dat in de achtergevels van de huizen aan de Tol aanvankelijk nooit deuren hadden gezeten en dat het achtererf niet toegankelijk was vanuit de huizen. De deuren in de achtergevels van de huizen waren daar illegaal in aangebracht. Het geschil werd aangevochten bij het Hof van Holland en de Grote Raad te Mechelen. Uiteindelijk kreeg na een jarenlang proces de stad in 1565 toestemming het erf te gebruiken voor het onderhoud van de muur.

Om de situatie voor rechters te verduidelijken was een situatietekening gemaakt van de toestand tussen het gat van de Haven en de Veerpoort. Deze tekening geeft de situatie weer in 1558. Hierop is duidelijk de Bartholomeustoren weergegeven. Deze lijkt bekleed te zijn met natuursteen en voorzien van enkele schietgaten. De toren staat tegen een gebouw aan met een zadeldak. Links daarvan is de uitmonding van de haven te zien met daar overheen een soort brug. Rechts achter de Bartholomeustoren staat een andere toren getekend, ter hoogte van de achtergevels van de huizen aan de Tol.

Afb. 6. Uitsnede van de kadastrale kaart uit ca. 1830 waarop de toenmalige situatie rond de Bartholomeustoren is aangegeven.

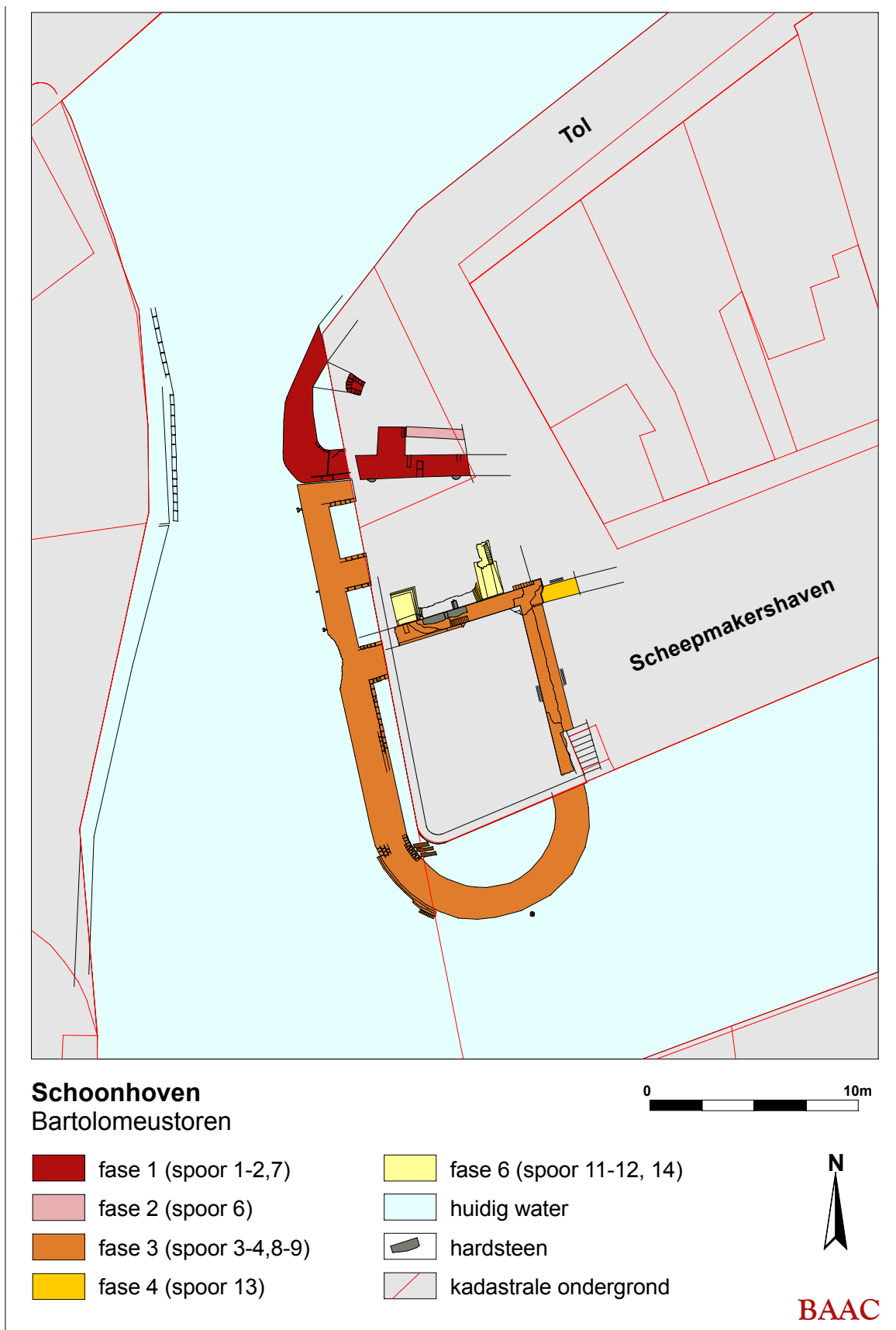

Afb. 7. Tekening van de situatie rond de Bartholomeustoren, gemaakt in verband met het proces tussen de stad en de bewoners van de huizen aan de Tol.

4 Vraagstellingen

De vraagstellingen van het onderzoek waren gezien de geringe hoeveelheid beschikbare tijd erg beperkt. De belangrijkste aandachtspunten betroffen de volgende elementen:

- Het nauwkeurig inmeten van de resten en het aanvullen van de door de archeologische werkgroep vervaardigde opmeting.
- Het bepalen van de datering en fasering van het aangetroffen muurwerk.
- Het koppelen van de resten aan de uit historische bronnen en kaartmateriaal bekende gegevens over de ontwikkeling van het stadsmuur van Schoonhoven.

Afb. 8. Overzicht van de aangetroffen muren van en rond de Bartholomeustoren.

5 Werkwijze

De werkzaamheden waren van zeer korte duur en waren er in de eerste plaats op gericht om de zichtbare funderingsresten van de stadsmuur in te meten, te documenteren en te interpreteren. Aangezien er tijdens de werkzaamheden minder muurwerk in het zicht was dan tijdens eerdere werkzaamheden, is besloten de opmeting van de archeologische werkgroep als uitgangspunt te nemen en op basis daarvan de zichtbare muren in te meten en de documentatie aan te vullen. Daarbij is vooral gekeken naar bouwsporen, steenformaten, het materiaalgebruik en de funderingsconstructie. Aangezien er tijdens de werkzaamheden geen grondverzet werd gepleegd, was het niet mogelijk dateerbaar materiaal te verzamelen. Bovendien bestond het vlak grotendeels uit recentelijk teruggeworpen grond en puin. Aangezien het voor de renovatie van de kademuren en de reconstructie van de aangetroffen muurresten niet noodzakelijk was rond de muren dieper te ontgraven, is besloten de ondergrond verder met rust te laten, hoewel enkele kijkgaten voor het beantwoorden van de vragen wel nuttig waren geweest. Om die reden blijven de in dit rapport getrokken conclusies erg voorlopig. Na afloop van het veldwerk zijn alle verzamelde gegevens samengevoegd tot één overzichtstekening waarop de aangetroffen muren zijn aangegeven en waarin een fasering is aangebracht. Deze fasering is gebaseerd op aangetroffen bouwnaden, steenformaten en historische informatie.

6 Resultaten

Van het muurwerk van de Bartholomeustoren en de aansluitende stadsmuur konden alleen de bovenste bewaarde steenlagen worden ingemeten en gedocumenteerd. Ondanks de beperkte omvang van het onderzoek is veel informatie verkregen over de bouwgeschiedenis van dit deel van de vestingwerken van Schoonhoven. Zo konden de bouw van de Bartholomeustoren gedateerd worden en kon worden bepaald hoe de situatie eraan voorafgaand was. Bovendien bleek het met de nu verkregen maatvaste gegevens mogelijk om de bekende tekeningen en stadsplattegronden beter te interpreteren en in hun context te plaatsen. Verder heeft het onderzoek ook informatie opgeleverd over de afwerking en het uiterlijk van de toren en over enkel details zoals de bouwwijze en een constructie om de haven af te sluiten.

Afb. 9. Muurwerk van de oudste muur na het leegpompen van de gracht, gezien naar het noorden. Rechts is de 19de eeuwse kademuur zichtbaar, die de begrenzing vormt van de hoger bewaard gebleven resten.

Afb. 10. De resten van de stadsmuur onder het plaveisel van de Tol gezien naar het oosten. Rechts is de zijde van de Lek, links de stadszijde.

7 Beschrijving van de aangetroffen muren

7.1 Middeleeuwse muur

Het oudste muurwerk is zowel aangetroffen op het diepe deel, onder de waterspiegel van de Voorhaven (afb. 9), als op het hoger gelegen deel van de Tol (spoor 1, 2 en 7, afb. 10). De muur sluit aan de noordzijde aan op de kademuur van de Voorhaven. Het maakt vervolgens een scherpe bocht en loopt dan in oostelijke richting door. De dikte van de muur varieert van circa 1,50 m op funderingsniveau tot ruim 1,00 m in het opgaande werk. Aan de binnenzijde bevinden zich primair gemetselde kolommen waarop vermoedelijk een weergang heeft gelopen. Aangezien het onderzocht deel in een bocht ligt kan er sprake zijn geweest van een torenachtige constructie of een soort plateau of platform. De constructie van het recht lopende deel van de muur is gebruikelijk voor middeleeuwse stadsmuren. Aan de noordzijde van de kolom is nog de aanzet te zien van de boog, die oorspronkelijk de weergang heeft gedragen (afb. 11).

Afb. 11. Detail van de binnenzijde van de stadsmuur onder het plaveisel van de Tol, gezien naar het Oosten. Rechts is de zijde van de Lek, links de stadszijde.

De aanzet bevond zich op 1.00 m +NAP. Dit betekent dat het opgravingsvlak ver boven het oorspronkelijke maaiveld lag: minimaal 1,5 meter. Een andere aanwijzing hiervoor was de aanwezigheid van twee kortelinggaten in de binnenzijde van de muur. Hierin hebben oorspronkelijk houten balken gezeten die een zwevende steiger moesten dragen.

Het muurwerk was opgebouwd uit een vrij groot formaat bakstenen.⁴ De steenformaten komen overeen met de stenen die elders in Schoonhoven in de oudste stadsmuur voorkomen.⁵ Het lijkt er dus op dat dit deel van de muur tot de eerste stadsmuur behoort en dus dateert uit de eerste helft of midden van de 14de eeuw. Aan de zijde van de haven bleek dat de buitenkant van de muur voorzien was van een natuurstenen schil, vermoedelijk ledesteen (afb. 12). Het kon niet worden vastgesteld of deze schil primair was. Het is mogelijk dat ze alleen op de waterlijn zat. Van de schil zijn minimaal 7 lagen vastgesteld. Hoger in de muur bestaat de buitenzijde wel uit baksteen. Opvallend is dat hier twee kanonskogels waren ingemetseld. Deze zitten op circa 1,14 m +NAP. De kogels zijn gemaakt uit hardsteen (Naamse steen) en hebben een kaliber (diameter) van 28 en 37 cm. Ze lijken secundair in de muur te zijn

Afb. 12. Detail van de natuurstenen buitenschil van de middeleeuwse stadsmuur, ongeveer op de waterlijn.

Afb. 13. Buitenzijde van de middeleeuwse stadsmuur met een ingemetselde kanonskogel.

ingemetseld. In de dikte van de muur bevond zich een verticaal gat. De functie daarvan is niet duidelijk (afb. 14). In een latere fase is de weergangsboog aan de stadszijde dichtgezet (spoor 6)⁶. Het is niet duidelijk waarmee deze dichtzetting verband houdt. In ieder geval is de ruimte aan de binnenzijde van de muur op een gegeven moment opgevuld met aarde. Dit kan samen hangen met de versterking van de muur in de late 15de of 16de eeuw, maar kan ook een andere reden hebben gehad.

Afb. 14. Detail van de middeleeuwse stadsmuur waarin primair een verticaal gat is vrijgelaten. De functie hiervan is onbekend.

7.2 Bartholomeustoren

Ten zuiden van het hierboven beschreven muurwerk is op een gegeven moment een muur en aansluitend een toren gebouwd. Het noordelijke deel (spoor 3 en 4) wordt gevormd door een 1,25 m dikke muur met aan de binnenzijde een drietal steunberen (afb. 15). Het is niet duidelijk of deze hebben gediend om een weergang te dragen of dat ze de verankering vormden van de keermuur met het erachter gelegen grondpakket. Het muurwerk was opgebouwd uit een groot formaat bakstenen, die echter secundair zijn gebruikt.⁷ Op basis van de stenen kan dus niets over de datering worden gezegd.

Dit muurwerk gaat over in de fundering van de toren (spoor 8 en 9). Helaas was de aansluiting tussen beide delen tijdens het onderzoek door BAAC bv niet meer in het zicht. Het deel in de Voorhaven was diep weggebroken (maximaal tot 0,85 m -NAP). Het noordoostelijk deel van de toren was bewaard tot 1,54 m +NAP. Ook de toren was opgebouwd uit een groot hergebruikte bakstenen.⁸ Rond de waterlijn was de buitenzijde bekleed met natuursteen. Het gaat daarbij zowel om grote blokken Naamse(?) steen als om vermoedelijk Ledesteen. Deze steensoorten lijken in afwisselende lagen te zijn toegepast, waardoor een gestreept effect werd verkregen (afb. 16). De dikte van de fundering bedroeg circa 1,65 m. Onder de natuursteenlagen had de fundering een aantal versnijdingen die aan binnenzijde van de toren hoger zaten dan aan de buitenzijde. Opvallend is dat de onderkant van de natuursteen aan de zijde van de haven dieper zat dan aan de oostkant.⁹ Het lijkt erop dat zich aan de oostzijde bij de bouw geen water heeft bevonden. Mogelijk lag hier een voorland.

De toren was aan de stadszijde afgesloten met een rechte muur met topgevel. Het muurwerk van deze gevel was in verband gemetseld met de oostkant van de toren,

Afb. 15. Aansluiting van de latere muur met steunberen (rechts) op de middeleeuwse muur (links), gezien naar het oosten.

Afb. 17. Noordzijde van de Bartholomeustoren gezien naar het zuidwesten. In het midden is een natuurstenen onderdorpel van een poort te zien, die toegang gaf tot de toren. Deze dorpel is tijdens de bouwwerkzaamheden verdwenen. Foto Archeologische Werkgroep Schoonhoven.

waaruit geconcludeerd kan worden dat de gevel primair aanwezig was. Helaas was de aansluiting tussen deze gevel en de westmuur niet meer aanwezig waardoor de relatie tussen beide delen onduidelijk is. Op de overzichtstekening blijkt de achtergevel in ieder geval niet mooi aan te sluiten bij de steunberen in spoor 4. Mogelijk is spoor 4

Afb. 16. Natuurstenen buitenschil van de Bartholomeustoren, bestaande uit afwisselend blauwe (Naamse steen) en witte (Iedesteen) natuursteen. Foto Archeologische Werkgroep Schoonhoven.

ouder en is er een faseverschil tussen spoor 4 en de toren. In de achtergevel bevond zich de toegang tot de toren (afb.17). Tijdens het onderzoek konden hierin twee fases worden onderscheiden. De oudste bestond uit een drempel met rollaag op 1,27 m +NAP (spoor 10). Later moet de toegang zijn gewijzigd waarbij de drempel is opgehoogd. De latere fase van de doorgang had een hardstenen dorpel op 1,66 m +NAP.¹⁰ De dorpel had nog een breedte van circa 2,20 m en bevatte de gaten voor twee grendels en een deursponning. In de buitenzijde van de muur tussen de 14de eeuwse fase en de Bartholomeustoren waren twee ijzeren duimen aangebracht (afb. 18). Deze zaten op 5,85 m van elkaar verwijderd op dezelfde hoogte op ca. 1,30 m +NAP. De duimen hangen vermoedelijk samen met een constructie om de toegang naar de haven af te sluiten. Het gaat daarbij niet om sluisdeuren maar eerder om een soort hekwerk dat wellicht 's-nachts kon worden afgesloten.

Aansluitend op de Bartholomeustoren bevindt zich de stadsmuur. Gezien een bouwnaad is deze jonger dan de toren. Vermoedelijk is er aanvankelijk een houten constructie of wal geweest. Deze kan verder naar het zuiden hebben gelegen, hetgeen het verspringen van de natuurstenen buitenbekleding aan de oostzijde van de toren kan verklaren. De stadsmuur is opgebouwd uit baksteen.¹¹ Mogelijk is het verlengde van de muur, die in 1985 door de Archeologische Werkgroep Schoonhoven is opgemeten bij de oude Veerpoort. Tegen de noordzijde van de Bartholomeustoren zijn twee blokken muurwerk aangetroffen, die zijn opgebouwd uit baksteen met een vulling van brokken baksteen; zogenaamd kistwerk (spoor 11 en 12). Ze staan koud tegen de toren aan en zijn dus jonger. Het lijkt te gaan om steunberen, die wellicht later zijn aangebracht om de gevel te versterken. Opvallend is dat de bewaard gebleven bovenzijde hoger ligt dan de drempel van de deur (spoor 10). Wellicht zijn de

steunberen aangebracht om de gronddruk op te vangen toen de toren werd verbouwd tot rondeel en opgevuld met aarde.

Afb. 18. Detail van de westelijke buitenzijde van de Bartholomeustoren met daarin duimen voor mogelijk een afsluiting van de haven. Foto Archeologische Werkgroep Schoonhoven.

8 Interpretatie

Ondanks het beperkte onderzoek kan toch een vrij betrouwbare fasering worden opgesteld van de ontwikkeling van de stadsmuur in dit deel van de stad. Al in de 14de eeuw werd er een muur gebouwd volgens een vrij gebruikelijke opbouw. Deze bestond uit een schildmuur van ongeveer 1,20 m dik met op regelmatige afstand kolommen aan de binnenzijde. Hierop rustten de bogen die de stenen weergang moesten dragen. Boven de weergang bevond zich een borstwering met kantelen. Bij de ingang van de haven maakte de muur een scherpe bocht en diende ze tevens als oeverversterking.

Hoe de constructie aan de binnenzijde van de stadsmuur er hier uit zag is niet duidelijk. Ook hier zat aan de binnenzijde een kolom, die echter een vreemde vorm had. Mogelijk heeft hier een soort torenachtige constructie gestaan. Op enkele tekeningen is op deze plaats een soort brug getekend waarmee men het water kon oversteken. Het lijkt er op dat deze brug zo hoog zat dat de meeste schepen er onderdoor konden varen. In dat geval moet er een trap hebben bestaan waarlangs men de brug kon bereiken. Het is niet uitgesloten dat de aangetroffen torenachtige constructie daarmee verband houdt.

Op een gegeven moment is de binnenzijde van dit deel van de stadsmuur opgevuld met aarde. Op veel plaatsen hangt een dergelijke activiteit samen met het verstevigen van de muur aan het begin van de 16de eeuw. In die tijd was dit deel van de stadsmuur al buiten gebruik en het is daarom waarschijnlijker dat dit samenhangt met de toegang tot de brug.

Verder naar het oosten moet een toren hebben gestaan. Deze staat op enkele kaarten en aanzichten afgebeeld en lijkt deel te hebben uitgemaakt van de 14de eeuwse stadsmuur. Op de kaart van Blaeu wordt ze aangeduid als 'Cruyt tooren'. Wellicht gaat het om een toren, die een functie had bij het heffen van tol. Het is niet zeker of er ten westen van deze toren in de 14de eeuw al een stadsmuur lag. De situatie kan hier vergelijkbaar zijn geweest met de toestand aan de westzijde van de havenmond waar de achterzijde van de huizen tevens stadsverdediging was. Een vermelding in het proces uit de 16de eeuw over het ontbreken van achterdeuren in de huizen aan de Tol en tralies die voor de ramen aanwezig waren, is hiervoor een extra aanwijzing.

Op een gegeven moment is de havenmond voorzien van een grote representatieve toren die de toegang van de stad op deze plaats moest bewaken. Deze toren, de Bartholomeustoren, stak voor de bestaande muur richting Lek uit. Hij was bekleed met natuursteen en voorzien van schietgaten. Wanneer de toren is gebouwd is niet exact bekend. Het moet in ieder geval vóór 1528 zijn gebeurd. Toen werd namelijk een houten palissade achter de huizen aan de Tol vervangen door een stenen muur.

Aangezien de toren is opgebouwd uit secundair gebruikte baksteen, levert dat ook geen aanknopingspunt. Voorlopig houden we een datering aan van het eind van de 15de of eerste kwart 16de eeuw. Dit komt ook overeen met vergelijkbare torens elders in Nederland zoals in Enkhuizen en Hoorn. Overigens stopt men in de eerste helft van de 16de eeuw in de Nederlanden met het bouwen van dergelijke kwetsbare torens en gaat men over op zware, met aarde gevulde rondelen, waarop geschut kon worden opgesteld. De oudste rondelen met geschutsplatform dateren uit het de jaren '50 van de 15de eeuw. Nog tot in de 16de eeuw worden echter torens gebouwd volgens het klassieke model. De Bartholomeustoren in Schoonhoven is qua ligging en qua vorm

het best vergelijkbaar met de Hoofdtoren in Hoorn. Deze is gebouwd tussen 1534 en 1536 bij de ingang van de haven.¹²

In de zijmuur van de Bartholomeustoren bevond zich ook een constructie om de haveningang af te sluiten. Aan de oostzijde sloot oorspronkelijk een houten palissade aan waarmee de stad verdedigd moest worden. Uit processtukken uit de 16de eeuw kunnen we opmaken dat in 1528 op deze plaats een muur is gebouwd en dat een gracht is uitgegraven. Vermoedelijk lag de palissade oorspronkelijk iets verder richting Lek. Op de stadsplattegrond van Guicciardini uit 1582 is deze muur afgebeeld. Op de tekening oogt de muur ouder aangezien er schietgaten en kantelen worden afgebeeld. Degelijke muren zijn in 1528 eigenlijk al verouderd, meestal worden dan al keermuren met aarden wallen aangelegd. Wellicht verwachtte men vanaf de zijde van de Lek minder dreiging. Op een tekening uit het eind van de 16de eeuw en op de kaart van Blaeu is te zien dat de top van de toren deels is afgebroken en opgevuld met grond. Op het zo ontstane geschutsplatform stonden kanonnen opgesteld. Met de uitbreiding van de stad in zuidelijke richting rond 1600 verloor dit geschutsplatform haar functie. Tot in de 19de eeuw vormden de onderzijde van de middeleeuwse muur en de Bartholomeustoren de kademuur van de Voorhaven. Daarna werd de havenmond verbreed waarbij een nieuwe kademuur werd gebouwd.

9 Conclusie en aanbevelingen

Op grond van het archeologisch onderzoek kon een goed beeld worden gegeven van de ontwikkeling van de stadsmuren aan deze zijde van Schoonhoven. Met name in combinatie met reeds bekende gegevens, oud kaartmateriaal en historische bronnen was het mogelijk de fasering en de constructie te beschrijven van zowel de stadsmuur uit de 14de eeuw als de Bartholomeustoren van rond 1500. Daarnaast blijven nog veel vragen onbeantwoord en heeft het onderzoek nieuwe vragen opgeworpen. Zo is het onduidelijk waarvoor de constructie bij de havenmond binnen de middeleeuwse stadsmuur heeft gediend. Was hier inderdaad sprake van een trap of stond hier ook een toren? Hoe was de aansluiting met de toren enkele meters naar het oosten. Waarvoor diende deze toren en maakte ze deel uit van de stadsmuur? Lag er een middeleeuwse stadsmuur tussen deze toren en de oude Veerpoort? Wanneer is de Bartholomeustoren precies gebouwd en hoe werd de zone tussen toren en de oudere muur gebruikt? Dit zijn maar enkele vragen die we met betrekking van dit deel van de stadsmuur nog moeten beantwoorden. Gelukkig is een groot deel van de onderzochte muren in de ondergrond blijven zitten. Uit de resultaten mag blijken dat het van groot belang is dat werkzaamheden aan de kademuuren of vestingwerken archeologisch worden begeleid. Zelfs wanneer er sprake is van restauratie of reconstructie komen er veel nieuw gegevens aan het licht die bij dergelijke werkzaamheden soms ongewild kunnen verdwijnen.

Literatuur

Janse, H. en Th van Straalen 1974: *Middeleeuwse stadswallen en stadspoorten in de lage landen. Zaltbommel.*

Groningen, C.L. van, 1995: *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. De Krimpenerwaard. Zeist/Zwolle.*

Lugard, G.J. 1968: *Schoonhovens filigrain. Historie van de zilverstad. Schoonhoven.*

Noten

- 1 Met dank aan H. Verhoef en M.Diekema voor het beschikbaar stellen van de eerdere onderzoeksresultaten en achtergrond informatie.
- 2 De gegevens in dit hoofdstuk zijn ontleend aan Van Groningen 1995 en aan Lugard 1968.
- 3 Met dank aan H. Verhoef, die de informatie over dit proces ter beschikking stelde.
- 4 Steenformaten 27,2/28,0 x 12,6/13,1 x 5,5/6,1.
- 5 Van Groningen 1995, p 57.
- 6 Steenformaten 26,2/27,8 x 12,2/ 13,1 x 5,8/6,8 (hergebruikt).
- 7 Steenformaten 27,7/28,1 x 13,4/14,3 x 5,9/6,2; 5 lagen is 38,0 cm.
- 8 Steenformaten 26,7/29,0 x 12,2/13,3 x 5,6/6,9.
- 9 De onderkant van de natuurstenen bekleding lag aan de zijde van de Voorhaven (westzijde) op circa 1,00 m -NAP maar aan de oostzijde op circa 0,60 +NAP.
- 10 Deze dorpel is in 1999 ingemeten door leden van de Archeologische Werkgroep Schoonhoven. Tijdens het onderzoek door BAAC bleek de dorpel en het aansluitende muurwerk te zijn weggegraven.
- 11 Steenformaten 23,0 x 10,6/10,9 x 4,2/4,6.
- 12 Janse en Van Straalen 1974, p.71 en 130-131